
М. ХИЛЯ

здобувач Науково-дослідного інституту
державного будівництва та місцевого
самоврядування НАПрН України

УДК 340.132.6

Дослідження проблеми тлумачення нормативно-правових актів у працях дореволюційних учених

У статті автор досліджує стан теоретичної розробки питання тлумачення нормативно-правових актів у працях учених-юристів до 1917 р. Особливу увагу приділено працям М. А. Гредескула та Є. В. Васьковського, звернено увагу на відмінності в їхніх поглядах. Зроблено висновки, що дореволюційними вченими було закладено міцне теоретичне та методологічне підґрунтя для подальшої розробки проблематики тлумачення у радянський і пострадянський періоди.

Ключові слова: дореволюційний період, герменевтика, тлумачення, закон, норма права.

Процес становлення державності в різні історичні періоди завжди був пов'язаний із прийняттям нормативно-правових актів, які регулювали найважливіші суспільні відносини. Ефективність реалізації цих актів залежала від правильного їх розуміння, з'ясування внутрішнього змісту та роз'яснення. Історично тлумачення нормативно-правових актів виникло саме у зв'язку з необхідністю у процесі правозастосування заповнювати прогалини, оскільки

казуїстично сформульовані норми залишали неврегульованими чимало суспільних відносин. Тому на початковому етапі тлумачення виконувало роль «творця» права, що й підтверджує діяльність відомих римських юристів. З часом функції тлумачення змінювалися. Основним його призначенням стало розкриття та відтворення дійсного змісту відповідних правових норм, а не компенсація недоліків їх викладу (хоча остання функція тлумачення також збе-

рігається, але не як звичайна чи повсякденна, а лише як екстраординарна [1, с. 7]. Ураховуючи еволюційний характер тлумачення у різні історичні періоди, ця проблема завжди була у центрі уваги юридичної науки.

До 1917 р. розробкою проблеми тлумачення права займалися такі вчені, як: Є. В. Васьковський, М. А. Гредескул, Ю. С. Гамбаров, Г. Гроцій, М. М. Коркунов, Д. І. Мейєр, Л. Й. Петражицький, І. А. Покровський, Ф. К. фон Савіньї, І. Я. Фойницький, Г. Ф. Шершеневич та ін. У науковців були різні підходи щодо з'ясування сутності тлумачення та його значення, що зумовлює інтерес до цих досліджень.

Метою цієї статті є вивчення стану теоретичної розробки питання тлумачення нормативно-правових актів у працях учених-юристів до 1917 р., що передбачає аналіз праць, у яких висвітлюються теоретичні аспекти проблеми тлумачення та з'ясування ступеня теоретичної розробки цього питання у визначений період.

Розвиток вітчизняної правової думки у XIX ст. відбувався під впливом західної юриспруденції. Значний внесок у розробку проблеми тлумачення ще у XVII ст. здійснив видатний мислитель Г. Гроцій. У главі 16 «Про тлумачення» праці «Про право війни і миру. Три книги, в яких пояснюються природне право і право народів, а також принципи публічного права» [7] він детально аналізує способи тлумачення термінів, виділяє такі види тлумачення, як: граматичне, логічне, історичне, технічне та рекомендаційне.

Важливу роль Г. Гроція у розробці проблем тлумачення та формуванні по-

глядів, з яких склалася наукова програма історичної школи права, відзначали Ф. К. фон Савіньї і Г. Ф. Пухта. У першій половині XIX ст. значних успіхів у подальшій розробці юридичної герменевтики досяг професор Берлінського університету Ф. К. фон Савіньї, який виділив і проаналізував чотири типи юридичної інтерпретації: граматичний (установлює зміст слів і пропозицій); систематичний (дає розуміння даного закону, виходячи зі значеннєвої єдності інших існуючих законів); історичний (акцентує увагу на те, в яких історичних умовах приймався і застосовувався закон); телеологічний (виявляє сенс і мету закону).

У зв'язку з відносною схожістю соціально-економічного розвитку Російської імперії та Німеччини на початку XIX ст. особливий вплив на розвиток юридичної науки і законодавства мала саме німецька історична школа права [2, с. 78–79]. Російські учні Ф. К. фон Савіньї відзначали необхідність методологічної розробки проблем інтерпретації правових текстів [3, с. 117].

Одним із послідовників Ф. К. фон Савіньї і прихильником його поглядів був М. А. Гредескул – український учений-правознавець, кандидат природничих наук, магістр права, професор кафедри цивільного права та судочинства Харківського університету, який у праці «До вчення про реалізацію права. Інтелектуальний процес, що необхідний для реалізації права» (1900) [4] тлумачення визначає як інтелектуальну операцію, що застосовується для з'ясування норм права для себе, а його метою є встановлення істинного змісту закону, тобто істинної волі законодавця, яка

виражається в тексті закону. М. А. Гредескул підкреслював необхідність розмежування тлумачення, заповнення прогалин та конкретизації, наголошуючи, що це абсолютно різні розумові процеси, зокрема, тлумачення завжди має передувати заповненню прогалин у праві, а конкретизація – це функція суду, яка полягає у розпізнанні права у кожному конкретному випадку. Особливе місце у праці М. А. Гредескула займає питання тлумачення за аналогією, яке має відмінну природу від тлумачення норм права. Тлумачення норм права – це пояснення змісту норми права, а тлумачення за аналогією – це пояснення щодо застосування норми до конкретного випадку, що нею не передбачений [4, с. 136]. Крім того, у цій праці аналізуються способи тлумачення норм: граматичний, логічний, систематичний та історичний.

Загалом вчення М. А. Гредескула у дореволюційний період було прогресивним і мало важливе значення для подальшого розвитку юридичної науки та проблеми тлумачення в цілому. Проте окремі його положення були окреслені як напрями для подальших досліджень і не містили конкретних шляхів вирішення проблемних питань. Це, зокрема, стосується розмежування тлумачення з конкретизацією та аналогією.

Однією із найвизначніших праць цього періоду, що присвячена проблематиці тлумачення законів, стала монографія професора Є. В. Васьковського «Керівництво до тлумачення і застосування законів. Для початківців юристів». Автор цієї праці визнав найважливішим напрямом розвитку вітчизняної юридичної науки подальшу

розробку, теоретичне осмислення, побудову і класифікацію наукових методів тлумачення і застосування правових норм, заснованих на загальних принципах філософської герменевтики [6, с. 304]. Завданнями тлумачення, на думку Є. В. Васьковського, є розкриття змісту норми права та з'ясування поглядів і волі законодавця. Перш ніж почати тлумачити норму, юрист повинен переконатися, чи не існує її легального тлумачення. До видів легального тлумачення він відносив: 1) автентичне (коли законодавець установлював норму, яка роз'яснювала зміст іншої – незрозумілої норми); 2) узуальне (що є по суті юридичним звичаєм, оскільки станові суди у дореволюційний період, як правило, розглядали справи, посилаючись на місцеві звичаї); 3) роз'яснення касаційних департаментів сенату; 4) постанови, розпорядження та циркуляри вищих органів адміністративної влади. За відсутності легального тлумачення юрист має самостійно дослідити зміст норми та розтлумачити її. Таке тлумачення автор називав науковим або судовим. Крім зазначених видів тлумачення, Є. В. Васьковський виділяв ще словесне (філологічне, буквальне) та реальне (логічне, діалектичне, телеологічне). Відмінність словесного тлумачення від реального, на його думку, полягала в тому, що перше встановлює вербальний зміст закону, а інше – його справжню, реальну суть [5, с. 31–35].

Є. В. Васьковський розкрив правила, яких слід дотримуватись, здійснюючи словесне тлумачення, а також визначив мету, засоби та правила реального тлумачення, а саме: 1) для з'ясування внут-

рішнього змісту норми її насамперед слід співвіднести з іншими нормами права, що стосуються тих же відносин; 2) здійснюючи реальне тлумачення, перевагу слід надавати законам логіки [5, с. 67]. Автор наголошував, що результат реального тлумачення залежить від словесного, яке йому передує, оскільки реальне тлумачення норми може підтвердити буквальний зміст норми або спростувати. Крім того, у цій праці значна увага приділена проблемі усунення неясності та подоланню прогалин у праві.

Таким чином, проаналізувавши основні положення праць видатних вітчизняних дореволюційних учених М. А. Гредескула та Є. В. Васьковського, у яких найбільш ґрунтовно, як для цього періоду, були розглянуті питання тлумачення, необхідно відзначити, що в їхніх поглядах були значні відмінності, хоча обидва вони були учнями Ф. К. фон Савіньї. Це пояснюється різними підходами авторів до праворозуміння. Розробка питань тлумачення та застосування правових текстів здійснювалась М. А. Гредескулом до 1900 р. у межах соціологічного напрямку юриспруденції, а Є. В. Васьковським – з 1901 по 1913 р. – у межах формально-догматичного напрямку. М. А. Гредескул, оцінюючи тогочасний стан юридичної герменевтики, визнає недостатній рівень її розробленості, проте шляхів удосконалення не пропонує. Його вчення більше нагадує критику існуючих наукових положень, присвячених різним аспектам тлумачення. Однак на відміну від нього Є. В. Васьковський відзначає необхідність подальшого розвитку герменевтичної

методології з подальшим переходом інтерпретаційної техніки на новий рівень розвитку: від емпіричного до раціонального (наукового) рівня застосування правил інтерпретації, хоча його положення щодо виділення двох основних видів тлумачення – словесного і реального – не знайшли підтримки серед учених.

Подальша розробка проблеми тлумачення юридичних текстів, застосування правових норм, заснованих на загальних принципах герменевтики, визнається найважливішим напрямом дореволюційної юридичної науки. Слід зазначити, що «Юридична герменевтика» як навчальна дисципліна входила до складу навчальних планів імператорських університетів. У підручниках видатних учених розкривались окремі аспекти щодо поняття тлумачення, його видів та правил.

Так, у підручнику М. М. Коркунова «Лекції із загальної теорії права» [8] визначено поняття, завдання та окремі види тлумачення. Автор зазначає, що загальне тлумачення, яке може здійснюватись за допомогою логічного і граматичного способів, має місце в усіх сферах наукового знання, а спеціально-юридичне – може здійснюватись за допомогою історичного та систематичного способів лише у сфері права. Крім видів тлумачення за способами здійснення, М. М. Коркунов розрізняє тлумачення за суб'єктами – доктринальне та легальне. Доктринальне тлумачення здійснюється особами, що застосовують закон, а легальне – встановлюється на основі звичаїв та самим законодавцем (автентичне) і ґрунтується на авторитеті звичаю або законодавчої влади

[8, с. 347]. Автор, розділяючи погляди М. А. Гредескула, наголошував, що тлумачення не слід плутати з аналогією, оскільки тлумачення – це пояснення норми, а аналогія – застосування норми до випадків, нею не передбачених.

Поділяючи думки М. М. Коркунова щодо видів тлумачення, Є. М. Трубецькой у праці «Лекції з енциклопедії права» наголошував, що істинне тлумачення повинно звертати увагу на редакційні помилки і виправляти їх, керуючись загальним духом закону, тобто тією думкою, що при його складанні мала на увазі законодавець. Тому якщо законодавець виражає її занадто загально, має застосовуватись обмежувальне тлумачення (*interpretatio restrictiva*), а якщо занадто стисло, то поширювальне (*interpretatio extensiva*) [9, с. 143]. Проте у цій праці не розкрито сутність цих видів тлумачення.

Приклади поширювального та обмежувального тлумачення у праці «Підручник руського цивільного права» наводив Г. Ф. Шершеневич. Також автор розглянув граматичне, логічне та систематичне тлумачення. Аналізуючи особливості правозастосування, автор наголошував, що законодавець не завжди може передбачити суспільні відносини, які будуть регулюватися законом, оскільки на час розробки закону таких відносин може і не існувати. У такому випадку, якщо такі відносини за своїм змістом близькі з тими, які закон урегулює, то цю прогалину слід заповнювати так званім діалогічним тлумаченням [10, с. 72]. Варто зауважити, що автор не дає чіткого роз'яснення цього виду тлумачення. Крім діалогічного тлумачення,

Г. Ф. Шершеневич виділяє ще й аналогічне тлумачення, яке полягає у заповненні законодавчих прогалин у процесі судочинства на основі загальних засад законодавства. При цьому автор стверджує, що аналогія має місце там, де виявляється недосконалість закону і не може бути способом його тлумачення, а є особливим прийомом, що застосовується поряд із тлумаченням.

Д. І. Мейєр у праці «Руське цивільне право» чітко зазначає, що аналогія – це не тлумачення, а її застосування виходить за межі волі законодавця [11, с. 27]. На його думку, тлумачення закону завжди спрямоване на з'ясування волі законодавця. За ступенем обов'язковості Д. І. Мейєр виділяє автентичне та доктринальне тлумачення. Але поряд із зазначеними видами тлумачення він виділяв ще й тлумачення закону касаційними судами. Проте автор підкреслював, що зазначений вид тлумачення можна відносити як до доктринального, так і до автентичного, оскільки касаційний суд із приводу окремих випадків роз'яснює зміст законів, що неправильно розтлумачені нижчими судами, прагнучи внести одноманітність щодо їх розуміння. Ці роз'яснення є обов'язковими для нижчого суду. Розглядаючи ці питання, Д. І. Мейєр порушив дуже важливу наукову проблему про межі тлумачення закону та межі його застосування. На його думку, обов'язковість рішень касаційного суду не може виходити за межі судочинства. На жаль, учений так і не розвинув цю ідею. Проте Д. І. Мейєр уперше звернув увагу на те, що тлумачення потребують не лише закони, а й договори. Пізніше цю думку підтримали І. Я. Фой-

ницький [12, с. 185] та Ю. С. Гамбаров. Так, Ю. С. Гамбаров до предмета юридичної герменевтики відносив не лише закони, а й інші джерела права: звичаї, урядові постанови та розпорядження, що містять юридичні норми, судові рішення, юридичні договори тощо [13, с. 355]. І. А. Покровський, аналізуючи можливість тлумачення законів судами, звернув увагу, що відповідно до ст. 10 Статуту цивільного судочинства судам було повернуто їх природне право тлумачити закони. Основним принципом тлумачення він називав те, що лише закон може бути джерелом судового рішення. Тільки із закону, з його прямих приписів чи з його загального духу суд може брати норми для своїх рішень і аж ніяк не з природного права або із загальних уявлень про справедливість [14, с. 69–70].

Л. Й. Петражицький звертає увагу на питання про об'єкт тлумачення. На його думку, тогочасна юриспруденція плутає норми права з нормативними фактами і тому тлумачення перетворюється на тлумачення норм права. Насправді об'єктом тлумачення є не норми права, а нормативні факти – тобто різні законодавчі висловлювання, оскільки з одного нормативного факту, взятого окремо або разом з іншими, можна вивести безліч різних норм права [15, с. 189]. Л. Й. Петражицький, розділяючи загальноприйнятту в той період класифікацію видів тлумачення на легальне та доктринальне, вважав, що легальне тлумачення передбачає встановлення нової обов'язкової норми (нового авторитетно-нормативного факту). Під доктринальним тлумачен-

ням він розумів відповідну діяльність різних осіб (громадян, сторін, суддів, представників науки), яка не має обов'язкової сили. Серед видів доктринального тлумачення він виділяв: логічне, граматичне і декларативне. Хоча Л. Й. Петражицький згадує про декларативне тлумачення вперше, проте роз'яснень із цього приводу автор не надає, але зазначає, що воно застосовується у випадках усунення незрозумілості. Підсумовуючи викладені положення, учений зазначає, що легальне тлумачення, яке полягає у встановленні змісту думки законодавця, яка виражалася у нормативному факті, шляхом фіксації її обсягу та обробки, перешкоджає довільним тлумаченням законодавчих висловів на користь тієї чи іншої сторони. Тлумачення спрямоване на уніфікацію правовідносин, очищає позитивне право від розбіжностей і конфліктів.

Отже, дореволюційними вченими було закладено міцне теоретичне та методологічне підґрунтя для подальшої розробки проблематики тлумачення у радянський і пострадянський періоди. З'ясовано сутність тлумачення, охарактеризовано основні його види та способи, сформульовано правила тлумачення. Водночас ученим так і не вдалось дати чіткого та повного визначення поняття «тлумачення», яке б відображало його юридичну природу та значення у праві. Залишились невизначеними такі проблемні питання, як об'єкт, предмет та межі тлумачення, що мали важливе теоретичне і практичне значення та потребували більш глибоких загальнотеоретичних досліджень.

Список використаних джерел

1. Смирнов А. В. Толкование норм права : учеб.-практ. пособие / А. В. Смирнов, А. Г. Манукян. – М. : Проспект, 2008. – 134 с.
2. Васюк А. В. История возникновения и развития юридической герменевтики в России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Васюк Анастасия Владимировна. – М., 2011. – 215 с.
3. Авенариус М. Савиньи и его русские ученики. Передача научного юридического знания в первой половине XIX в. / М. Авенариус // Древнее право. – 2005. – № 15. – С. 108–118.
4. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права / Н. А. Гредескул. – 1-е изд. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1900. – 235 с.
5. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов. Для начинающих юристов / Е. В. Васьковский. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. – 158 с.
6. Корнієнко І. В. Теоретико-методологічні основи юридичної герменевтики у працях Є. В. Васьковського / І. В. Корнієнко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 65. – С. 301–306.
7. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций ; пер. с лат. А. Л. Сакетти. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир», 1994. – 869 с.
8. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – 9-е изд. – М. : Н. К. Мартынов, 1909. – 364 с.
9. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. – М. : Т-во Тип. А. И. Мамонтова, 1917. – 227 с.
10. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – 10-е изд. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1912. – 948 с.
11. Мейер Д. И. Русское гражданское право. Чтения, изданные по запискам слушателей / Д. И. Мейер ; под ред. А. И. Вицына ; испр. и доп.: А. Х. Гольмстен. – 10-е изд., испр. и доп. – Пг. : Н. К. Мартынов, 1915. – 715 с.
12. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1 / И. Я. Фойницкий. – 4-е изд. – СПб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1912. – 579 с.
13. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть / Ю. С. Гамбаров ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 816 с.
14. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – Пг. : Юрид. кн. скл. «Право», 1917. – 328 с.
15. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий ; отв. ред.: И. Ю. Козлихин, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2000. – 608 с.

Стаття надійшла до редколегії 07.11.2013.

Хиля М. Исследование проблемы толкования нормативно-правовых актов в трудах дореволюционных ученых

В статье автор исследует состояние теоретической разработки вопроса толкования нормативно-правовых актов в трудах ученых-юристов до 1917 г. Особое внимание уделено работам Н. А. Гредескула и Е. В. Васьковского, обращено внимание на различия в их взглядах. Сделаны выводы, что дореволюционными учеными было заложено прочное теоретическое и методологическое основание для дальнейшей разработки проблематики толкования в советский и постсоветский периоды.

Ключевые слова: дореволюционный период, герменевтика, толкование, закон, норма права.

Gilya M. Researching the interpretation problem of legal acts in the pre-revolutionary writings of scholars

The article explores the state of theoretical development of issues of interpretation of legal acts in the writings of legal scholars until 1917, special attention paid to the works of M. A. Hredeskula and E. V. Vaskovskuy, also to the differences between their views. It is concluded that pre-revolutionary scientists laid the strong theoretical and methodological foundation for further development of problematic interpretation of Soviet and in post-Soviet periods.

Keywords: pre-revolutionary period, hermeneutics, interpretation, the law, the rule of law.